

УДК 342.349:005.5

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.14.09>

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА В УКРАЇНІ

Сірант Мирослава Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та
міжнародного права
(Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна)

Метою статті є аналіз доктринального підходу до визначення екологічної шкоди у Європейському Союзі та в Україні. Проаналізовано національне законодавство України та нормативно-правові акти Європейського Союзу. Розглянуто визначення поняття «екологічна шкода» у дослідженнях українських і європейських вчених. Охарактеризовано такі поняття, як навколишнє природне середовище, природне довкілля, економічна й екологічна шкода, що виникла унаслідок порушення законодавства про захист навколишнього природного середовища. Проаналізовано ключові чинники, які впливають на визначення екологічної та економічної шкоди внаслідок порушення екологічного законодавства. Подано перелік заходів, спрямованих на удосконалення нормативно-правового регулювання відповідальності за екологічні правопорушення відповідно до нормативних актів Європейського Союзу у контексті визначення екологічної шкоди.

Підкреслено, що екологічна шкода безпосередньо посягає на екологічні, а не на майнові інтереси. Шкода навколишньому середовищу поділяється на два види – екологічну й економічну. Екологічна шкода порушує екологічні інтереси суспільства в забезпеченні здорового, сприятливого для життя, продуктивного навколишнього середовища. Матеріальним об'єктом посягання слугує якість навколишнього середовища, стан екологічних систем, ті обмінні процеси, що протікають у біосфері, постійно і незмінно відтворюють життя у всіх формах прояву. У свою чергу, економічна шкода завдається майновим правам та інтересам природокористувачів. Шкода може виражатися в нанесенні майнової шкоди (загибелі, пошкодженні, знищенні матеріальних цінностей) або в неотриманні передбачуваного доходу.

Зроблено висновок про те, що визначення поняття шкоди навколишньому середовищу дається в законодавстві фрагментарно. Різні компоненти або не розкриваються, або описуються через інші терміни, що не сприяє попередженню екологічної шкоди. Доцільно внести більш повні поняття в закон «Про охорону навколишнього природного середовища» для уніфікації законодавчої та правозастосовної діяльності.

Ключові слова: екологія, навколишнє природне середовище, довкілля, європейська інтеграція, екологічна шкода, природні ресурси.

**DOCTRINAL APPROACH TO DETERMINATION
OF ENVIRONMENTAL HARM IN THE EUROPEAN UNION AND UKRAINE**

Sirant Myroslava Mykolaivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of
Constitutional and International Law
(Institute of Jurisprudence, Psychology
and Innovative Education of the Lviv
Polytechnic National University,
Lviv, Ukraine)

The aim of the article is to analyze the doctrinal approach to determining environmental damage in the European Union and Ukraine. The national legislation of Ukraine and normative legal acts of the European Union are analyzed. The definition of “environmental damage” in the research of Ukrainian and European scientists is considered. The concepts of environment, natural environment, economic and ecological damage caused by violation of the legislation on environmental protection are described. The key factors influencing the definition of environmental and economic damage as a result of violation of environmental legislation are analyzed. Measures aimed at improving the legal regulation of liability for environmental offenses are in line with EU regulations in the context of environmental damage.

It is emphasized that environmental damage directly affects environmental rather than property interests. Damage to the environment is divided into two types – environmental and economic. Environmental damage violates the environmental interests of society in ensuring a healthy, life-friendly, productive environment. The material object of encroachment is the quality of the environment, the state of ecological systems, those metabolic processes that take place in the biosphere, which constantly and invariably reproduce life in all its forms. In turn, economic damage is inflicted on property rights and interests of nature users. Damage can be expressed in causing property damage (death, damage, destruction of property) or in not receiving the estimated income.

It is concluded that the definition of environmental damage is given in the legislation in fragments. The various components are either not disclosed or are described in other terms, which does not help prevent environmental damage. It is advisable to introduce more complete concepts in the law “On Environmental Protection” to unify legislative and law enforcement activities.

Key words: ecology, environment, environment, European integration, environmental damage, natural resources.

Постановка проблеми. Зміни у соціально-економічній і політичній системі України, пов’язані з науково-технічним прогресом і зростанням виробництва, окупацією частини території країни, призвели до збільшення негативного впливу антропогенних чинників на екологічні системи держави. Водночас проведення реформ, пов’язаних з інтеграцією України ув європейський соціально-економічний простір, значно підвищили роль права як регулятора суспільних відносин. Включення в обіг землі та природних ресурсів визначає актуальність вивчення ролі, функцій і можливостей правового механізму у сфері охорони навколишнього природного середовища, відшкодування екологічної шкоди. Дослідження правового феномена «екологічна шкода» необхідне для підвищення ефективності правового регулювання в контексті

адаптації національного екологічного законодавства до вимог Європейського Союзу та впровадження у юридичну практику нормативних актів, прийнятих на виконання директив Європейського Союзу.

Метою статті є дослідження доктринального підходу до визначення екологічної шкоди в Європейському Союзі та в Україні.

Стан дослідження проблеми. Окремі питання визначення поняття екологічної шкоди досліджено у працях науковців: В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, Н.В. Дегтярь, Л.Д. Загвойської, О.С. Колбасова, М.І. Краснова, М.В. Краснової, Н.Р. Малишевої, Н.В. Олійник, І.М. Сотник, І.П. Солов'я, М.Р. Цибульникової, Ю.С. Шемшученка та ін. Однак реалізація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ставить питання, які стосуються оптимізації національного законодавства у сфері екології, що вимагає проведення теоретико-правових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Реформування в Україні охоплює одночасно всі сфери життєдіяльності суспільства (економічну, політичну, соціальну, екологічну та культурно-духовну). Послідовне та системне реформування зіштовхнулося з низкою проблем. Зокрема, коли йдеться про діяльність органів державної влади, не завжди приділяється належна увага питанням екології [1, с. 6002]. Екологічне законодавство України та Європейського Союзу орієнтоване на забезпечення та підтримання сприятливого стану навколишнього середовища, однак у процесі розвитку людства природа як основа життєдіяльності піддається різноманітному негативному впливу.

У законодавстві України використовуються терміни «навколишнє середовище» та «природне середовище». Відповідно до Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» сукупність компонентів природного середовища, природних і природно-антропогенних об'єктів, антропогенних об'єктів розглядаються як навколишнє природне середовище, поняття «природне середовище», враховуючи норми Закону «Про оцінку впливу на довкілля» охоплює ті самі елементи, за винятком антропогенних об'єктів [2; 3].

Можна констатувати, що навколишнє середовище – це природне середовище й антропогенні об'єкти. Виходячи з легального визначення як елемента навколишнього середовища, можна визнати будь-який об'єкт – воду, ліс, атмосферне повітря. Однак у ст. 5 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» антропогенні об'єкти не вказані з-поміж об'єктів охорони навколишнього середовища [2].

На думку вчених, включення законодавцем до змісту поняття навколишнього середовища антропогенних об'єктів поряд з іншими компонентами навколишнього середовища може привести до необґрунтованої інтервенції в інші галузі законодавства.

Антропогенний об'єкт – це об'єкт, створений людиною для забезпечення соціальних потреб, що не володіє властивостями природних об'єктів. Правові відносини, які виникають у зв'язку з такими об'єктами, включаючи охорону, регулюються різними галузями права, передусім адміністративним і цивільним законодавством.

На законодавчому рівні довкілля трактується як сукупність природних і природно-антропогенних ресурсів, що впливають на існування та розвиток людства, включаючи атмосферу, воду, моря, землі, корисні копалини, ліси, пасовища, водно-болотні угіддя, дику флору та фауну, об'єкти природно-культурної спадщини, природні території, що охороняються, зони розташування пам'яток, сільське та міське середовище.

У літературі акцентується увага на низці аспектів легального визначення. Навколишнє середовище – це природні ресурси, які впливають на розвиток та існування

людини. Це поняття не поширюється на соціальні, економічні та інші чинники. Ці природні ресурси включають природно-антропогенні об'єкти. Як елемент навколишнього середовища можуть розглядатися тільки ті об'єкти, які тісно пов'язані з природою.

У законодавстві докілья розглядається як сукупність природних і природно-антропогенних об'єктів, однак антропогенні об'єкти не визнаються складовою частиною навколишнього середовища.

Для правового регулювання відносин у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування визначення екологічної шкоди має ключове значення. Традиційно в юридичній літературі, передусім у цивілістичних дослідженнях, поняття шкоди та збитків розглядалися як близькі та взаємопов'язані. Нині більшість правознавців розглядає шкоду як майнову. Такий підхід характерний для законодавства.

Коли говорять про екологічну шкоду, то йдеться про заподіяння шкоди безпосередньо природі. Необхідно зазначити, що господарська діяльність людини пов'язана з несприятливим впливом на природне середовище, яке розуміється як комплекс екологічних систем. За наявності відповідного дозволу заподіяна природі шкода може бути визнана правомірною, у зв'язку з цим така шкода не розглядається. Досліджується тільки неправомірною шкода, що є результатом порушення вимог охорони навколишнього природного середовища або використання природних ресурсів. В екологічному законодавстві використовується поняття «шкода навколишньому середовищу» (ст. 69 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»), проте в теорії екологічного права значно поширилося поняття «екологічна шкода».

О.О. Веклич розглядає як екологічну шкоду будь-яке погіршення стану навколишнього середовища, що відбулося внаслідок порушення правових екологічних вимог [4]. Така шкода проявляється у формі забруднення навколишнього середовища, псування, знищення, пошкодження, виснаження природних ресурсів, руйнування екологічних систем, яке може спричинити заподіяння шкоди здоров'ю та майну.

На нашу думку, екологічна шкода безпосередньо посягає на екологічні, а не на майнові інтереси. Шкода навколишньому середовищу поділяється на два види – екологічну й економічну. Екологічна шкода порушує екологічні інтереси суспільства в забезпеченні здорового, сприятливого для життя, продуктивного навколишнього середовища. Матеріальним об'єктом посягання слугує якість навколишнього середовища, стан екологічних систем, ті обмінні процеси, які протікають у біосфері, постійно і незмінно відтворюють життя у всіх формах прояву. У свою чергу, економічна шкода завдається майновим правам та інтересам природокористувачів. Шкода може виражатися в нанесенні майнової шкоди (загибелі, пошкодженні, знищенні матеріальних цінностей) або в неотриманні передбачуваного доходу.

Поряд з цим М.І. Хилько виділяв шкоду навколишньому середовищу первинного та вторинного походження [5, с. 13]. Шкода первинного походження – кількісні та якісні втрати в навколишньому середовищі, які проявляються в забрудненні: у фізико-хімічній зміні складу повітря, води, земель, що створює загрозу для здоров'я населення, рослинного та тваринного світу, у псуванні, пошкодженні природних об'єктів та екосистем. Змінена внаслідок завданої шкоди якість природного середовища негативно впливає на соціальне середовище, завдається шкода здоров'ю людей, матеріальним цінностям.

Шкода навколишньому середовищу вторинного походження розуміється у двох значеннях: екологічна (виражена у вигляді пошкодження або знищення природного об'єкта) й екогенна (знищення або пошкодження майна, що не має ознак природного об'єкта), розрізняються за об'єктом протиправного посягання. У доктринах ЄС використовуються поняття «екологічна шкода» та «шкода природним ресурсам» [6, с. 14].

Учені у країнах ЄС зазначають, що безпосереднім об'єктом посягання є природа, однак не всі з них пов'язують екологічну шкоду та порушення еколого-правових вимог. Існує науковий підхід, де екологічну шкоду розглядають як негативні зміни та винятковий вплив. Але оцінка того, що є позитивними або негативними змінами, є суб'єктивною та невизначеною, оскільки навіть істотні зміни, будучи деструктивними на перший погляд, не обов'язково у підсумку виявляються такими.

М.В. Краснова, досліджуючи методи підрахунку шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, та їхні правові засади, як екологічну шкоду розглядає чисту шкоду, заподіяну природним ресурсам, які не мають власників; шкоду, не пов'язану із заподіянням шкоди особі або майну; шкоду, що заподіюється природним ресурсам, які знаходяться у власності фізичних або юридичних осіб, що перевищує ринкову вартість таких ресурсів [7, с. 67–68]. Учена акцентує увагу на тому, що ринкова вартість пошкоджених природних ресурсів має відшкодовуватися за допомогою застосування цивільно-правових норм, а екологічна цінність пошкоджених природних ресурсів – регулюватися екологічним правом.

Екологічна шкода спричиняє шкоду неекологічного характеру 4 зв'язку з тим, що більшість природних об'єктів мають власників і користувачів і є засобом вилучення певних матеріальних благ, однак зниження економічної цінності природних ресурсів внаслідок вчинення екологічного правопорушення за суттю відрізняється від традиційного поняття економічної шкоди. Якщо розділяти економічну й екологічну цінність природних об'єктів, то на практиці особа, котра застосовує право, може зосередитися на охороні економічної цінності, ігноруючи екологічну складову частину. Такий підхід може призвести до зменшення екологічної цінності природних ресурсів щодо збільшення ринкової вартості. Виходячи із зазначених підходів, не ясно, чи потрібно відносити до екологічної шкоди збиток, заподіяний природним об'єктам, що перебувають під загрозою зникнення, рослинам і тваринам, які не мають ринкової вартості у зв'язку з виключенням із господарського обороту, але становлять економічну й екологічну цінність. Екологічна цінність таких природних ресурсів може охоронятися за допомогою екологічного права, а їхня економічна цінність, яка не виражається в ринковій вартості, не регулюється ні екологічним, ні цивільним правом. Такий підхід дозволяє відносити до екологічної шкоди шкоду, заподіяну таким природним ресурсам, як, наприклад, атмосферне повітря, право власності на яке неможливо індивідуалізувати.

На нашу думку, немає сенсу розділяти екологічну й економічну цінність природних ресурсів, оскільки згідно з Конституцією України природні ресурси належать Українському народу, державі. Відповідно, пошкодження природних ресурсів заподіює шкоду економічним і екологічним інтересам одного суб'єкта – держави, уповноважені державні органи можуть подавати позов з метою відшкодування збитків економічним і екологічним інтересам, що має значення для охорони природи.

У країнах Європейського Союзу чимало вчених використовують поняття «шкода навколишньому середовищу», розуміючи під ним шкоду, заподіяну безпосередньо природі [8]. Вчені відносять до неї: забруднення або пошкодження екологічних ресурсів певної території, посягання на екологічні інтереси природних об'єктів, яке спричинило негативну зміну структури або функції екосистеми, проявляється у зниженні якості навколишнього середовища території та деградації екологічної системи. На нашу думку, для визначення шкоди, об'єктом якої є природа, краще застосовувати поняття «екологічна шкода».

Деякі правознавці використовують поняття «посягання на права внаслідок забруднення навколишнього середовища» та «пошкодження навколишнього середовища»

для позначення шкоди, об'єктом посягання якого є не тільки природа, а й майно та здоров'я людини, пошкоджені внаслідок забруднення навколишнього середовища. Якщо одночасно використовувати ці поняття, то може виникнути плутанина. Поняття «навколишнє середовище», що виражає антропоцентризм, розуміється як навколишня природа людини, а поняття «екологія», що є вираженням екоцентризму, як система взаємопов'язаних елементів природи, є умовою життя людини як одного із живих організмів.

У праві є відмінності у трактуванні поняття «шкода навколишньому середовищу». У Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» шкода визначається як заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища (ст. 69) [2]. У Законі «Про оцінку впливу на довкілля» запобігання шкоди довкіллю передбачає забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання та відтворення природних ресурсів у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів [3].

Як бачимо, екологічна шкода зводиться законодавцем тільки до однієї форми. На це зверталася увага у юридичній літературі. Зокрема, зазначається, що зведення шкоди тільки до охорони навколишнього середовища звужує зміст цього поняття. На нашу думку, шкода навколишньому середовищу може бути заподіяна внаслідок забруднення, виснаження, псування, знищення, нераціонального використання природних ресурсів, деградації та руйнування природних екологічних систем, природних комплексів і природних ландшафтів, іншого порушення законодавства в галузі охорони довкілля. Поняття шкоди навколишнього середовища, подане у ст. 69 «Про охорону навколишнього природного середовища», вимагає уточнення. Для з'ясування змісту цього поняття доцільно дослідити елементи – негативні зміни, деградацію природних екологічних систем і виснаження природних ресурсів. Стосовно земельних ресурсів виділяються такі види негативних змін: забруднення, захаращення, деградація, порушення, підтоплення, затоплення, перезволоження, заболочування, ерозія, опустелювання (англ. desertification), забруднення земель важкими металами, радіонуклідами, нафтою та нафтопродуктами, іншими токсичними речовинами, захаращення відходами виробництва та споживання, вирубок і згарищ на землях лісового фонду, утворення ярів, зсувів, селевих потоків, карстових процесів.

Що стосується деградації природних екологічних систем, то це поняття визначається як зміна структури екосистем, природної продуктивності, обмінних властивостей ґрунтів, зникнення видів тварин і рослин, порушення біологічних циклів тварин і рослин. Стійкі негативні зміни у стані природних екологічних систем визнаються зонами надзвичайної екологічної ситуації. Поняття виснаження природних ресурсів у законодавстві практично не використовується.

Можна дійти висновку, що визначення поняття шкоди навколишньому середовищу дається в законодавстві фрагментарно. Різні компоненти або не розкриваються, або описуються через інші терміни, а це не сприяє попередженню екологічної шкоди. Доцільно внести більш повні поняття у Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» для уніфікації законодавчої та правозастосовної діяльності.

На підставі аналізу Директиви 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» можна зробити висновок, що на нормативному рівні визнається публічний характер екологічної шкоди [9]. Громадяни повинні вживати заходів з охорони природи, зберігати окремо побутові відходи для зменшення шкоди навколишньому середовищу в повсякденному житті згідно з вимогами зако-

нодавства в галузі охорони навколишнього середовища. У зв'язку із забрудненням навколишнього середовища, руйнуванням екологічного стану та діями, що завдають шкоди суспільним інтересам, можуть подаватися позови до народного суду, громадських об'єднань.

В Аналітичному документі «Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України» вказується, що впровадження механізму екологічної відповідальності, передбаченого Директивою 2004/35/ЄС, в Україні потребуватиме вирішення низки питань правового, інституційного та організаційного характеру, а саме:

– встановлення у національному законодавстві України концептуальних засад екологічної відповідальності, передбачених Директивою 2004/35/ЄС, і визначення поняття «екологічна шкода». Зокрема, визначення обсягу екологічної шкоди на основі аналізу еквівалентних ресурсів і вартості заходів, необхідних для відновлення природних ресурсів до вихідного стану;

– визначення виду нормативно-правового акта, яким впроваджуватиметься екологічна відповідальність за екологічну шкоду, передбачена Директивою 2004/35/ЄС. Встановлення правового механізму екологічної відповідальності за попередження та ліквідацію наслідків шкоди, завданої довкіллю, на рівні закону, а на рівні підзаконних нормативно-правових актів конкретизація положення закону технічного характеру;

– встановлення компетентного органу, відповідального за впровадження механізму екологічної відповідальності, передбаченого Директивою 2004/35/ЄС, посилення спроможності й інституційного розвитку ключових суб'єктів впровадження механізму екологічної відповідальності, передбаченого Директивою 2004/35/ЄС [6, с. 5].

Виходячи з проведеного аналізу, можна дійти висновку, що у законодавстві екологічна шкода розглядається як різновид шкоди навколишньому середовищу. У межах останньої виділяють екологічну шкоду, об'єктом посягання якої є природа, й екогенну шкоду, що складається в порушенні права на охорону здоров'я людини та майнових інтересів внаслідок заподіяння шкоди природі.

У законодавстві відсутнє широке трактування поняття забруднення навколишнього середовища, воно розкривається лише через окремі компоненти природи. Оскільки у праві ЄС та України існує певна відмінність в розумінні цього поняття, для зручності порівняльного аналізу воно буде використовуватися в такому значенні, як погіршення стану навколишнього середовища, що відбулося внаслідок порушення еколого-правових вимог, за якого об'єктом безпосереднього протиправного посягання виступають природні об'єкти, опосередкованого впливу на здоров'я людини, яке зазвичай ушкоджується внаслідок заподіяння шкоди природним ресурсам, що є основою життя людини.

Основною тезою Конференції Організації Об'єднаних Націй із навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) стала теза «Здоров'я людей залежить від здоров'я довкілля» [10].

Аналіз легального підходу до визначення поняття «навколишнє середовище» в Україні та Європейському Союзі свідчить про те, що це поняття включає природні та природно-антропогенні об'єкти, а в Європейському Союзі поширюється на антропогенні об'єкти. Поняття «екологічна шкода» застосовується в Україні тільки у правовій доктрині й акті стратегічного планування (Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р.) [11; 12, с. 54]. В інших випадках законодавець використовує інший термін – «шкода навколишньому середовищу».

Висновки. В Україні на рівні законодавства закріплюється визначення поняття шкоди навколишньому середовищу, проте трактується дуже вузько тільки як порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Водно-

час при визначенні обов'язку, пов'язаного з відшкодуванням шкоди, перераховуються й інші форми заподіяння шкоди навколишньому середовищу (ч. 2 та 3 ст. 69 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Загальною проблемою для України і Європейського Союзу є те, що визначення поняття «шкода навколишньому середовищу» (в Україні) або «екологічна шкода» (в ЄС) є фрагментарним. Різні компоненти та складники або не розкриваються, або описуються через інші терміни, що навряд чи може сприяти координації законодавчих заходів, спрямованих на попередження екологічної шкоди, яка проявляється в різних формах. У зв'язку з цим доцільно закріпити легальне визначення поняття екологічної шкоди в Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» та дати більш широке трактування шкоди навколишньому природному середовищу. Стосовно доктринальних підходів до поняття «екологічна шкода», то схожість полягає в тому, що безпосереднім об'єктом посягання визнається природа, а опосередкованим – здоров'я людини.

Натомість у національній доктрині існує певна єдність, оскільки будь-яке погіршення навколишнього середовища розглядається як екологічна шкода. На нашу думку, поняття шкоди навколишньому природному середовищу в законодавстві необхідно сформулювати як будь-яке погіршення стану навколишнього середовища, що відбулося внаслідок порушення еколого-правових вимог, яке спричинило деградацію природних екологічних систем і (або) виснаження природних ресурсів, і (або) здійснило негативний вплив на стан здоров'я людини. Це приводить до необхідності в законодавстві при визначенні поняття шкоди навколишньому природному середовищу враховувати опосередкований негативний вплив на здоров'я людини.

Список використаних джерел:

1. Ковалів М., Єсімов С., Крамар Р., Скриньковський Р. Перспективи реформування організаційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Traektorîâ Nauki = Path of Science*. 2017. Vol. 3. №. 10. S. 6001–6008.
2. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
3. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
4. Веклич О.О. Базові інноваційні підходи до формування компенсаційного механізму відшкодування збитків від погіршення/знищення екосистемних послуг. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2019. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/3.pdf.
5. Хилько М.І. Екологічна безпека України : навчальний посібник. Київ, 2017. 267 с.
6. Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України. Аналітичний документ. Київ : Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» 2018. URL: <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/webenvironmental-liabilityua2018.pdf>.
7. Краснова М.В. Методи підрахунку шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, та їх правові засад. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 2. С. 66–70.
8. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів, 2004. 256 с.
9. Директива 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди». *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text.

10. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text.

11. Про основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 р. : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70.

12. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. Харків : Право, 2013. 848 с.